

עלייתה וירידתה של המפלגה הקומוניסטית הישראלית (מק"י): דיון בגורמים

אסעד גאנם

אלי רכס, המיעוט הערבי בישראל: בין קומוניזם ללאומיות ערבית, 1965 – 1991, מרכז
משה דיין אוניברסיטת תל אביב, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב 1993, 271 עמ'

סביר להניח שהסיבה לכך שהעניין המחקרי במפלגה הקומוניסטית גבר דווקא בשנות
השבעים והשמונים היא התפקיד המכריע שמילאו הקומוניסטים הפלסטינים בשטחים
ובגולה במאבקו של העם הפלסטיני לשחרור ולהקמת מדינה – ובמיוחד חלקם בשינוי
עמדתה של המנהיגות הפלסטינית לכיוון הפרגמטי, ותפקידם המכריע של
הקומוניסטים בישראל בעיצוב תודעתם הלאומית והאזרחית של הפלסטינים תושבי
המדינה.

המפלגה הקומוניסטית הישראלית (מק"י) והרשימה הקומוניסטית החדשה (רק"ח)
מילאו תפקיד מרכזי בגיבוש תודעתם ועמדותיהם של הערבים הפלסטינים אזרחי
ישראל בשנות השבעים והשמונים והיו הכוח הפוליטי העיקרי שפעל בקרב הערבים
ובישראל בכלל להשגת פתרון לבעיה הפלסטינית בדמות מדינה פלסטינית לצדה של
מדינת ישראל, מחד, ולהשגת שוויון לערבים אזרחי ישראל בתוך המדינה, מאידך.
שני אלה הפכו במרוצת השנים לשתי נקודות של קונסנזוס בקרב הערבים, על
זרמיהם השונים.

עלייתה וירידתה של המפלגה הקומוניסטית, במיוחד בקרב הערבים הפלסטינים
אזרחי ישראל, היא אחד הנושאים המרתקים בתולדותיהם של אלה, ורבים מהחוקרים
התייחסו אליו, אך אף אחד, לפי מיטב ידיעתנו, לא עשה מלאכה מעמיקה כמו שעשה
רכס במחקר שלפניו.

המחקר מספק, בלי ספק, הבנה מעמיקה וכוללת לעלייתה וירידתה ההדרגתית של
המפלגה הקומוניסטית, תוך נטייה לראות את עמדותיה ואת התפתחותה של המפלגה
הקומוניסטית בניסיון – לא תמיד מוצלח – להלך בין הטיפות, בין המעמדי ללאומי,
ולהפיץ את התודעה המרקסיסטית-מעמדית, תוך מחויבות שגברה עם השנים לעניין
הלאומי הפלסטיני. לעניין זה, ספק אם המפלגה הקומוניסטית עצמה רואה את ההסבר
הזה בעין יפה, שכן עבור חבריה, המעמדי והלאומי עדיין נתפסים כמקשה אחת,
והעמדות בנושא הפלסטיני הן אצלם חלק מהתפיסה המרקסיסטית הכוללת, כך

שהאידיאולוגיה הקומוניסטית היא הבסיס גם לתפיסתה בעניינים הלאומיים. כיום הרבה חברים שפרשו כבר מהמפלגה מעידים על נזיפות שנופה בהם הנהגת המפלגה לא פעם בגלל נטיות 'לאומיות'. המסקנה המתבקשת היא שעבור המפלגה הקומוניסטית, טיעונים לאומיים אינם מובנים מאליהם, והם יכולים להתקבל רק תוך שימוש במונחים של צדק וזכות שאובים מהתורה הקומוניסטית.

רכס מעלה בספר נקודות מעניינות הראויות לעיון ואף לדיון מחודש. כאן בחרתי להתדיין בגורמים שהוא מנה לעלייתה ולירידתה של ר"ק"ח. את ירידתה מסביר רכס בגורמים חיצוניים למפלגה כמו פלורליזם פוליטי, שהתבטא בהופעת הזרם הלאומי והזרם האסלאמי ובמאבקם כנגד ר"ק"ח וחד"ש, אֶזֶל־יָדָם של הקומוניסטים בתחום המתאה הציבורית ובתחום המוניציפלי, העובדה שר"ק"ח היתה מפלגה אופוזיציונית נצחית, התמוטטות הקומוניזם וערעור האיזון היהודי-ערבי בתוך המפלגה. עם הנקודות האלה ועם ניתוחו של רכס אותן אני מסכים בהחלט. אבל להלן אני מבקש לדון בגורמים ובסימנים שרכס מונה להצלחתה של מק"י. בפרק המסכם של ספרו כותב רכס: 'את ההסבר להתבססותה המהירה של המפלגה הקומוניסטית בקרב ערביי ישראל יש לעגן בארבעה מישורים: במצע פוליטי-אידיאולוגי שהלם את המציאות המשתנה; בתהליכי שינוי סוציו-פוליטיים שהבשילו בתקופה הנדונה; באסטרטגיית מאבק שפיתחו הקומוניסטים כמענה לצרכים משתנים, ובארגון מפלגתי מעולה ויעיל' (עמ' 219). גם עם הסבר זה אני מסכים, אך ברצוני להוסיף עליו ולטעון שגורמים אלה ממש הם שתרמו תרומה מכרעת גם להידרדרותן של מק"י ושל חד"ש (החזית הדמוקרטית לשלום ולשוויון) - שהוקמה ב-1977 כגוף-על וכברית בין הקומוניסטים ולקבוצות יהודיות וערביות אחרות. אני נוטה לראות בגורמים אלה גם מאיצים של ירידת התמיכה בר"ק"ח בקרב הערבים. הדבר יובהר להלן:

א. רכס טוען ש'ההליכה הבטוחה בין הטיפות הפכה את מצעה של ר"ק"ח למבוקש. בשלהי שנות השבעים נעשו עמדותיה הפוליטיות באשר לסכסוך הישראלי-ערבי ולשאלה הפלסטינית מקובלות, למעשה, על כל הזרמים בקרב המיעוט הערבי ... ר"ק"ח יצרה, אפוא, קונסנזוס פוליטי-לאומי שאותו הנחילה לכלל האוכלוסייה הערבית בישראל. בכך רשמה הישג שאף ארגון פוליטי לא הגיע אליו מאז 1948' (עמ' 220). טיעון זה אמנם משקף בצורה מאלפת את המציאות של הערבים בישראל ואת התהוות הקונסנזוס בקרבם, שכן המפלגה הקומוניסטית היא אכן בית היוצר לתפיסותיהם של הכוחות האחרים במגזר הערבי - מד"ע, המתקדמת, הערבים הנמנים עם תומכי המפלגות היהודיות הציוניות, חלקים מהתנועה האסלאמית ואף במידה מסוימת בני-הכפר, שלאחרונה חלה תזוזה בעמדתם בשאלות של שלום - כלומר, שתי מדינות לשני עמים, שוויון המתפרש לרוב כסגירת פערם בין יהודים לערבים, ומאבק במסגרת החוק הישראלי. אין ספק, למשל, שלו המשיכה המפלגה הקומוניסטית עד היום להחזיק בתפיסה שהחזיקה בה עד 1958, האומרת שיש לדון מחדש בחלקים מישראל שהיו אמורים להיות חלק מהמדינה הפלסטינית לפי תכנית החלוקה ולהעניק לתושביהם זכות להגדרה עצמית - מציאות חייהם ועמדותיהם של הערבים בישראל היו נראים אחרת, וסביר להניח שגם התפתחותה של השאלה

הפלסטינית היתה אחרת. ואגב, עדיין לא ברורות דין הסיבות לשינוי הכיוון של המפלגה הקומוניסטית בשנים הללו, לבד מרצונה לזכות בקולותיהם של תושבי אזורים אלה, שרובם, כמובן, היו ערבים.

יצירת הקונסנזוס הנ"ל היא דווקא אחד הגורמים המשמעותיים לירידתה של רק"ח: ברגע שהפכה תפיסתה לנחלת הכלל היא איבדה את ייחודה, ולמעשה מצעה המדיני של חר"ש דומה כמעט בכל - מלבד בהדגשים המרקסיסטיים - למצעה של המתקדמת, של מד"ע, של רצ ואפילו לתפיסת עולמם של רבים מחברי העבודה. המצע האנטי-ציוני שרכס דיבר עליו בספרו הלך והיטשטש במשך השנים; מאז פרישתו של אמיל חביבי, שערך את יומון רק"ח, אלא-תחאד, במשך שנות דור - נדירים שם המאמרים המגנים את הציונות באופן מפורש. הבעיה של רק"ח היא בדיוק הקיפאון וחוסר היזמה לשנות את מצעה ואת עקרונותיה מימים-ימימה, עד כדי כך שחבריה אפילו מתגאים בכך שהם 'דוגלים בעקרונות שאינם משתנים כל שני וחמישי'. למרות הביקורת הקשה מבפנים ומבחוץ כנגד השמרנות הזאת, קובעי דבר בתוך המפלגה עדיין אינם מעפלים שבמציאות משתנה כמו שלנו, עקרונות שהתאימו לשנות השבעים ואפילו לשנות השמונים, אולי אינם מתאימים לשנות התשעים, ויש צורך לבחון אותם מחדש.

ב. באותו הקשר, השגת קונסנזוס בנושא השוויון, כפי שתפסה אותו רק"ח, והנחלת עמדתה לשאר הארגונים הפועלים בקרב הערבים מצריכות דיון עמוק ומשמעותי במהותו של השוויון, דבר שעדיין נמנעים הקומוניסטים מלערוך, מלבד תמיכתם בתפיסה נגטיבית לשלום, תפיסה שמשמעה סגירת פערים. המפלגה הקומוניסטית, למשל, דגלה במשך השנים בהכרה בערבים כ'מיעוט לאומי'; אני בספק אם משהו מהחוקרים ומחברי המפלגה יכול לתת הסבר מניח את הדעת לגבי תפיסתה של רק"ח את המשמעות המעשית של מונח זה. יתרה מזו, האם באמת ברור איזו מדינה רק"ח היתה רוצה לראות בישראל? האם היא רוצה אך ורק לשפר את הקיים בכיוון יותר שוויוני? האם היא דוגלת באוטונומיה תרבותית - שהיא למעשה הביטוי המשמעותי שיכול להיות להכרה בערבים כמיעוט לאומי? או האם היא רוצה במדינה ישראלית שבה הערבים והיהודים יהיו אומה ישראלית אחת? ואם כן, האם זו שאיפה מציאותית, בת-ביצוע ומקובלת כחלק ממצע פוליטי שמפלגה מתכוונת באמת ליישם? זאת ועוד: למה מתכוונת רק"ח בעיקרון של 'שתי מדינות לשני עמים'? ברור שהיא מתכוונת לכך שהמדינה שתקום בגדה וברצועה תהיה מדינתו של העם הפלסטיני; אבל השאלה המשמעותית היא האם המדינה השנייה, שהיא כבר קיימת - מדינת ישראל - תהיה או מדינתו של העם הישראלי? או שמה היא תישאר מדינתו של העם היהודי בלבד? ואם כן - איפה תהיה מדינתם של הערבים אזרחי ישראל? האם יכול להיות שמפלגה הטוענת לייצג את הערבים בישראל ועדיין יש לה מעמד בכורה מסוים בקרבם יכולה להיות פטורה מתשובה הולמת על השאלות הללו? המעשה הבסיסי שיכולה לעשות מפלגה כזאת ועדיין לא עשתה הוא הגדרה פוזיטיבית למשמעותו של השוויון. כלומר, במצב של שוויון - מה יהיה מעמדם של הערבים, ושל מי תהיה מדינת ישראל; האם

תמשיך להיות מדינה יהודית, מדינת העם היהודי, או שמא המפלגה הקומוניסטית מציעה אפשרות אחרת?

שני גורמים אלה, הנוגעים לעניין יצירת הקונסנזוס - מצד אחד הנחלת התפיסה לשאר הזרמים והארגונים הפועלים הקרב הערבים, ומצד שני דיבורים כלליים על שוויון מבלי להציע נוסחאות חדשות - השאירו את המפלגה הקומוניסטית במעמד נחות מזה שהיה לה בשנות השבעים ובתחילת שנות השמונים. המשך הקיפאון הקיים בשאלות הללו אצל מק"י ימשיך ויתרום לדרדור נוסף במעמדן של מק"י וחד"ש כמסגרת כוללת למפלגה הקומוניסטית.

ג. רכס מונה גורם נוסף שתרים לדעתו לחיזוקה ולביסוסה של המפלגה הקומוניסטית: הרי הוא העיתונות בערבית של המפלגה. הוא טוען: 'העיתונות הערבית קלעה לנפשם של המשכילים החדורים רוח לאומיות ערבית-פלסטינית חדשה. אלה מצאו את שביקשו: פובליציסטיקה מעמיקה, רמה אינטלקטואלית גבוהה, מחויבות בלתי נלאית לעניין הערבי ונגד הרעיון הציוני, פרקי ספרות ושירה פרי עטם של "משוררי ההתנגדות", שיצרו אותה תרבות משנה ייחודית לערביי ישראל' (ע' 224). גם טיעון זה הוא נכון ברובו, אולם יש לשים לב גם לתפקיד השלילי שמלאה עיתונות זו: היא הרחיקה אינטלקטואלים ומשכילים ערבים מתמיכה ברק"ח וגרמה להם לחפש אפיקים חלופיים לביטוי פוליטי ותרבותי משלהם, ובמקביל הפכה בעצמה במשך שנים למעין אכסניה לפעילים מרכזיים ברק"ח. פעילים אלה שהיו שופרה של המפלגה הקומוניסטית כלפי חוץ, השתמשו עד לשנים האחרונות בטכניקה של שיווק אגרסיבי שניתן לכנותו 'טרור אינטלקטואלי', שהופנה כנגד מתחרים בפועל או מתחרים פוטנציאליים וכנגד כל דרישה לפלורליזם ארגוני או מחשבותי. עדיין זכורה היטב הסתערותם של הפעילים הללו כנגד הופעתה של הרשימה המתקדמת, שגם פעיליה - בדומה לפוליטיקאים ערבים אחרים - הואשמו שהם 'גרורות ומשרתים' לשלטונות. בהרבה מובנים נתפסה קבוצה זו כחבורה סגורה הדוחה כל חדש ו'זר', רבים גרעו מלהתקרב אליהם, ואף הפכה הרבה משקיפים מהצד לאויבים בפועל למפלגה ולפעולה במגזר הערבי.

בנוסף הופיעו במשך השנים תחרויות בין פעילים מרכזיים בתוך המפלגה על השליטה בעיתונות הערבית, נוצרו מחנות מתחרים כשכל 'ניצחון' של נציג אחד המחנות גורר פרישות ואכזבות של חברי המחנות המתחרים. אפשר להיזכר בשתי דוגמאות לכך מהזמן האחרון: פרישת אמיל חביבי ואחר-כך סאלם ג'וברן, שערכו את אלאתחאד במשך שנים רבות. התחרויות והפרישות, בנוסף למאבק מיליטנטי כנגד מתחרים מבחוץ, בלי ספק תרמו רבות לזעזוע ולדרדור במעמדן של מק"י ושל חד"ש.

ד. הסבר נוסף שנותן רכס לעלייתה של המפלגה הקומוניסטית הוא 'הבשלת תהליכי המודרניזציה'. הוא מתאר זאת במלים: 'מערכת גורמים ... שעמדה ביסוד שגשוגה של רק"ח בשנות השישים והשבעים נגעה לתמורה החברתית-כלכלית. רק"ח פילסה דרכה בתקופה בה הבשילו תהליכי המודרניזציה בקרב האוכלוסייה הערבית' (עמ' 222).

הערבים בישראל התפתחות בתנאים של מודרניזציה מאולצת וסלקטיבית כתוצאה

ממדיניות מכוונת נגדם. רק"ח פעלה להאצה ולהרחבה של תהליכי המודרניזציה, אך נתקלה בגילויים שונים של שמרנות, שהפכה עם השנים לעוינות – כמו תמיכה במסורתיות חברתית ודתית, גישה שמרנית ולא שוויונית לנשים ואף נאמנות לחמולה ולמשפחה המורחבת. במספר נושאים הלכה רק"ח והתפשרה במהלך השנים כתוצאה מתגובות קשות של הערבים. הדוגמה הבולטת לכך היא השינוי המשמעותי שחל ביחסה של רק"ח לחמולתיות בתקופת הקמתה של חד"ש. חד"ש הוקמה ותפקדה כקואליציה שכוללת בתוכה את המפלגה הקומוניסטית, נציגי אקדמאים וגופים ציבוריים, אבל גם כללה נציגים של חמולות – למשל, עשרות מחברי המועצות המקומיות ומראשיהן שנבחרו על בסיס חמולתי-מקומי ומופיעים בציבור כחברי חד"ש וכתומכי מק"י.

השינוי ביחס לחמולות, שנבע מרצון לייצוג בכמה שיותר רשויות ונועד להגיע לשליטה, טובות הנאה וגם לסייע לתמיכה בחד"ש בבחירות לכנסת ולהסתדרות, נתפס כיום, גם אצל חלק מבכיריה של רק"ח, כטעות טקטית שהיתה לה השפעה משמעותית על התפתחות המפלגה ועל היחס אליה. בעיקר מדובר באנשים שנבחרו ברשימות של חד"ש ועיקר דאגתם נתונה לחמולה וליישוב, בלי שום מחויבות מעשית למאבקה של רק"ח במישור הארצי; אנשים שערקו ברגע שחשדו בקיומו של פיתוי מעברו השני של המתרס. הישענות זו עזרה לדרדר מהיר במעמדן של רק"ח ושל חד"ש, שכן חמולות שתמכו בחד"ש כקבוצה גם פרשו כקבוצה. כך שניתן לשער שנסיונה של רק"ח עם תהליכי המודרניזציה – שהיו כאמור סלקטיביים – יכול להיות במובנים מסוימים לרעתה, ולא דווקא לטובתה.

הגורם הרביעי שרכס תולה בו את הצלחתה של רק"ח הוא ארגון מפלגתי מעולה ויעיל. רכס סבור שיתרונה הארגוני של רק"ח בלט נוכח אוזלת ידן של הרשימות הערביות והמשאבים הדלים שהשקיעו המפלגות הציוניות בבניית תשתית של סניפים וניהול פעילות סדירה. היא הודרכה על פי היסודות המבניים הקלאסיים של ארגון קומוניסטי. הפירמידה ההיררכית פעלה היטב וביעילות (עמ' 224). סביר להניח שארגון זה והצנטרליזם הדמוקרטי שמנחה את פעילותה של רק"ח איננו מקובל עוד כבעבר. כיום, כאשר מסגרות נפרצות ואנשים נוטים שלא לכפוף עצמם להן, ורוח דמוקרטית ליברלית מרחפת, המחויבות שכופה החברות במפלגה הקומוניסטית הופכת למעמסה שאנשים נוטים לפרוק מעליהם (ראה למשל מאמרו של המשורר סמיה אלקאסם, שהיה חבר במפלגה הקומוניסטית יותר משלושים שנים, באלערבי, 8.12.89 ו-19.12.89; בנוסף לכך, ההתערבות של המרכז בסניפים, ששיחקה בעבר לטובתה של המפלגה, משחקת בתקופה האחרונה לרעתה. למשל, התערבות ההנהגה הארצית בבחירות המוניציפליות בשפרעם לטובת אבראהים נמר חוסיין ב-1989, שנבעה מאינטרסים כלל-ארציים, פעלה לרעת המפלגה; הסניף בשפרעם עבר משבר עמוק שאיים על קיומו, ובסופו של דבר תרמה ההתערבות לירידה גדולה בתמיכה בחד"ש וברק"ח.

בבואנו לדבר על העתיד, נראה לי שמשפט המפתח לענייננו הוא המשפט המסיים את ספרו של רכס, האומר: 'שקיעתה של רק"ח השאירה חלל ריק, ויצרה משבר עמוק

בחיים הפוליטיים של הערבים בישראל' (עמ' 229). נראה לי שגם כאן הצליח רכס לתאר את המציאות הפוליטית של הערבים בישראל: הערבים סובלים מבעיות של ארגון פוליטי, של זהות, של שינוי חברתי-פוליטי, ומבעיות של מנהיגות. כל זאת בנוסף למצב חברתי, חינוכי, בריאותי גרוע ורחוק מאוד מהמצב של 'קבוצת הביקורת' של הערבים, כלומר היהודים. במידה רבה ניתן לטעון שהערבים בישראל נמצאים במצוקה ועוברים כעת שלב קריטי בהתפתחותם, ולא ברור כיצד ייראה העתיד – קודר יותר או ורוד יותר. הכל תלוי, כמובן, בהתפתחויות במישור הישראלי – המדיניות כלפיהם; במישור הפלסטיני – פתרון הקבע של הבעיה הפלסטינית בשטחים ובגולה, ובמישור הפנימי – שינויים חברתיים-פוליטיים כתוצאה מתהליך המודרניזציה.

השאלה לענייננו היא: מה תפקידן של רק"ח וחד"ש בהתהוותה של מצוקה זו? נראה לי שהתשובה מורכבת מאוד; קשה להצביע על התפתחויות שרק רק"ח היתה אחראית להן, אבל העובדה שרק"ח הנהיגה את מאבקם של הערבים ועיצבה את התפתחותם לפחות במשך שני עשורים מטילה עליה אחריות כבדה. אם אחרי 45 שנים מקום המדינה ומהיווצרות המיעוט הפלסטיני בישראל המצב הוא כה חמור, אזי ניתן להעריך שדרכה של רק"ח בהנהגת הערבים לא היתה בכיוון ובמסלול הנכונים. נראה לי שרק"ח גם סיפקה תפיסה מוטעית של מהות המדינה ושל מעמדו של המיעוט הערבי הפלסטיני בתוכה, ולא ציירה מסלול התפתחות מוגדר שלו, מה שהשאיר את הערבים הפלסטינים בישראל 'מבולבלים'; עד היום אין בספרות שהפיצה המפלגה הגדרה ברורה למשמעות המושגים 'מיעוט לאומי' או 'זכויות לאומיות לערבים בישראל' – מושגים שחזרו על עצמם בכל ספרי הוועידות של המפלגה. מכאן ניתן לטעון שמק"י בסך הכל סיפקה תשובות אד-הוק לבעיותיהם של הערבים בישראל.

היום, יותר מתמיד, ברור שישראל לא תהפוך למדינת הישראלים – יהודים וערבים – שיהיה בה שוויון בין שתי הקבוצות; וגם במישור השוויון האזרחי שהטיפה לו רק"ח במשך הרבה שנים ברור שהדבר כמעט אינו בר-ביצוע, וגם אם כן – ודאי הוא שיעבור זמן רב עד למימוש; בתקופה האחרונה גם ברור יותר ויותר, ובניגוד לתפיסה שניסתה רק"ח להפיץ, שפתרון הבעיה של השטחים הכבושים לא יהיה כנראה פתרון פלא לבעיותיהם של הערבים בישראל, ומצבם אף עלול להחריף.

הפתרון, לטעמנו, טמון בסינתזה בין ניהול עצמי של הערבים בתחומים תרבותיים-חינוכיים מחד, והשתלבותם כקבוצה בחברה הישראלית מאידך, כאשר המטרה הסופית, גם אם לא המוצהרת, היא הפיכת המדינה למדינת אזרחיה, שבה לא רק היהודים מעצבים וקובעים את דמותה, אלא גם הערבים, כקבוצה לאומית שיש לה מאויים ורצון קולקטיביים. כל פתרון אחר לא ייתן מענה לצורכיהם של הערבים בישראל, כבני-אדם ששאיפתם הטבעית היא שוויון. כדי להתקדם בבטחה בכיוון זה דרושים תעוזה ואומץ לב, תוך הכרת המציאות מצדם של המנהיגות, של הערבים, ומצד הארגונים הפוליטיים שלהם, וגם תוך נכונות של הרוב היהודי לבוא לקראת הערבים, להגיע לפשרות בשאלות מהותיות כמו אופיה של המדינה ומידת נכונותה

של הציונות הרשמית להכיר בעם הפלסטיני בכלל ובערבים אזרחי המדינה כחלק ממנו, וכן לתת ביטוי ארגוני-קבוצתי לנכונות זו. מכאן אני חוזר לנקודה נוספת שהעלה רכס בספרו. הוא סבור ש'התביעה לאוטונומיה חינוכית, תרבותית וכלכלית עבור ערביי ישראל' היא 'נטייה לספּרטיזם'. נטייה זו היא, לדעתי, תביעה לייחוד ולא לספרטיזם, נטייה לנורמליזציה, שהיא שאיפה טבעית ולגיטימית במדינה הטוענת להיותה דמוקרטיה ליברלית. האם המצב הקיים, שבו יהודים וממסד יהודי קובעים לערבים מה ללמוד ואיך, ומה יהיה תוכן חייהם התרבותיים, הוא מצב נורמלי? או שמא הערבים זכאים, כמו היהודים, לקבוע לעצמם את תוכן חייהם? בכל אופן, תביעה זו אינה נוגדת את התביעה לשוויון ולשילוב בין יהודים וערבים – שיכולים להתגשם רק אם שניהם ירצו בכך. חד"ש ומק"י יכולות לשחק תפקיד מרכזי בקידום המטרות האלה, במיוחד לאור העובדה שלמרות ירידת כוחן אצל הערבים, הן עדיין – וכנראה ימשיכו להיות בעתיד הנראה לעין – הכוח המרכזי.